

LOIA BADIA

BERNAT METGE I ELS «AUCTORES»: DEL MATERIAL DE CONSTRUCCIÓ AL PRODUCTE ELABORAT

1. UN QUADRE D'«AUCTORITATES» COMPLEX

La descripció de l'infern que Metge posa en boca d'Orfeu al llibre III de *Lo Somni* ha estat elaborada a partir d'un conjunt de fonts sàvies, volgudament altres que les folklòrico-populars del *Tractatus de purgatorio sancti Patricii* d'Hug de Saltrey, que alimenta el *Viatge al purgatori de Sant Patrici* del coetani de Metge, Ramon de Perellós (Riquer 1964, II, 309 i ss.). Fins al present moment els suggeriments cultes detectats en l'infern de Metge són el següents: 1) el viatge en carn i ossos al més enllà del poeta Orfeu a la recerca d'Eurídice, que Metge coneixia a través d'Ovidi (Riquer 1959, 258-264); 2) el relat literari d'una aventura anàloga cristianitzada, present a la *Divina Comèdia* de Dante (ibid. 271); 3) més llunyanament, l'aventura d'Eneas al llibre VI del poema de Virgili (ibid. 272-273); 4) el report que Teseu fa a Amfitrió de la davallada d'Hèrcules al món inferior a l'*Hercules furens* de Sèneca; 5) els capítols 43 (42) - 45 (44) dels *Diàlegs* de sant Gregori (font detectada per al llibre I de l'obra, ibid. 174).

L'única *auctoritas* que mai no havia estat esgrimida en relació a *Lo Somni* és la 4), l'*Hèrcules furens* senequià. Com que crec que ofereix el marc de referència principal per al nostre fragment, presento a continuació un acarament dels dos textos implicats, que

comportarà una nova numeració de línies del de Metge, pres de l'edició Riquer 1959, numeració a la qual em referiré en els comentaris de més avall. Els versos 650-825 de Sèneca procedeixen del text d'Oxford (Sèneca 1986). Els dos fragments presos en consideració apareixen reproduïts íntegrament, de manera que també en siguin ben explícites les divergències. Hem imprès en cursiva les frases que han estat transvasades, tant en el llatí com en el català, sigui amb una simple traducció, sigui a través d'abreujament i recomposició.

2. TEXTOS DE METGE I DE SÈNECA

—Tu—dix Orfeu— *me forces de recordar coses fort desplaents a la mia penssa; mas, pus ho vols, sia fet axí com te plaurà. «En lo plus alt loch de una gran montanya plena de selves, sobra la mar, ha una gran ubertura que a tothom mostra ampla
5 camí. La entrade no és scura ne clara de tot; après de la qual troba hom gran spay, abte a resebre tot lo humanal linatge. Lo entrar no és de trebayll, mes lo exir és impossibla sinó a aquells que Déu ordona que'n hisquen segons que per avant oyràs dir. Dins una concavitat ha un riu apellat Lethes,* del qual les ànimas
10 qui aquí entren beuen necessàriament, e encontinent que han bagut obliden totes cosas. *E passat lo dit riu, trobe'n hom un altre apellat Cochitus, qui va fort spau, en la riba del qual ha voltors, mussols, corps e molts altres oçells gemegants agrament, fam, confusió, tenebres, pahor, conguxa, discòrdia, dolor, plor, frey-
15 tura, trebayll, sospirs, malaltia, sompnis vans, vellesa, mort e molts cosas mostruosas en natura.*

Th. *Memorare cogis acta securae quoque* 650
horrenda menti. uix adhuc certa est fides
uitalis aurae, torpet acies luminum
hebetesque uisus uix diem insuetum ferunt.
Am. *Peruince, Theseu, quidquid alto in pectore*
remanet pauoris neue te fructu optimo 655
frauda laborum: quae fuit durum pati,
meminisse dulce est. fare casus horridos.
Th. *Fas omne mundi teque dominantem precor*
regno capaci teque quam toto inrita
quaesiuit orbe mater, ut iura abdita 660
et operta terris liceat impune eloqui.
Spartana tellus nobile attollit iugum,
densis ubi aequor Taenarus siluis premit;
hic ora soluit Ditis inuisi domus
hiatque rupes alta et immenso specu 665
ingens uorago faucibus uastis patet
latumque pandit omnibus populis iter.
non caeca tenebris incipit primo uia;
tenuis relictæ lucis a tergo nitor
fulgorque dubius solis adflicti cadit 670
et ludit aciem: nocte sic mixta solet
praebere lumen primus aut serus dies.
hinc ampla uacuis spatia laxantur locis,
in quae omne mersum pergat humanum genus.
nec ire labor est; ipsa deducit uia. 675
ut saepe puppes aestus inuitas rapit,
sic pronus aer urguet atque auidum chaos,
gradumque retro flectere haut umquam sinunt
umbræ tenaces. Intus immenso sinu
placido quieta labitur Lethæ uado 680
demitque curas, neue remeandi amplius
pateat facultas, flexibus multis grauem
inuoluit amnem: qualis incertis uagus
Maender undis ludit et cedit sibi

- instatque dubius litus an fontem petat. 6
palus inertis foeda Cocyti iacet;
hic uultur, illic luctifer bubo gemit
omenque triste resonat infaustae strigis.
horrent opaca fronde nigrantes comae
taxo imminente, quam tenet segnīs Sopor, 6
Famesque mesta tabido rictu iacet
Pudorque serus conscios uultus tegit.
Metus Pauorque, Funus et frendens Dolor
aterque Luctus sequitur et Morbus tremens
et cincta ferro Bella; in extremo abdita 6
iners Senectus adiuuat baculo gradum.
 AM. Estne aliqua tellus Cereris aut Bacchi ferax?
 TH. Non prata uiridi laeta facie germinant
 nec adulta leni fluctuat Zephyro seges;
 non ulla ramos silua pomiferos habet: 71
 sterilis profundi uastitas squalet soli
 et foeda tellus torpe aeterno situ.
 [rerumque maestus finis et mundi ultima]
 immotus aer haeret et pigro sedet
 nox atra mundo: cuncta maerore horrida 71
 ipsaque morte peior est mortis locus.
 AM. Quid ille opaca qui regit sceptro loca?
 qua sede positus temperat populos leues?
 TH. Est in recessu Tartari obscuro locus,
 quem grauibus umbris spissa caligo alligat. 71
 a fonte discors manat hinc uno latex,
 alter quieto similis (hunc iurant dei)
 tacente sacram deuehens fluuio Styga;
 at hic tumultu rapitur ingenti ferox
 et saxa fluctu uoluit Acheron inuitus 71
 renauigari. cingitur duplici uado
 aduersa Ditis regia, atque ingens domus
 umbrante luco tegitur. hic uasto specu
 pendent tyranni limina, hoc umbris iter,
 haec porta regni. campus hanc circa iacet, 72
 in quo superbo digerit uultu sedens
 animas recentes dira maiestas deo,
 frons torua, fratrum quae tamen specimen gerat
 gentisque tantae, uultus est illi Iouis,
 sed fulminantis: magna pars regni trucid 72
 est ipse dominus, cuius aspectus timet
 quidquid timetur. AM. Verane est fama inferis
 tam sera reddi iura et oblitos sui
 sceleris nocentes debitas penas dare?
 quis iste ueri rector atque aequi arbiter? 73
 TH. Non unius alta sede quaesitor sedens
 iudicia trepidus sera sortitur reis.
 aditur illo Gnosius Mimos foro,
 Rhadamanthus illo, Thetidis hoc audit socer.
 quod quisque fecit, patitur; auctorem scelus 73
- »En una part ceperada de infern ha un loch fort tenebrós, ab calija spessa, d'on nex un riu apellat Acheron e de aquest nex un stany de ayga apellat Stix, los quals guarda Charon, fort ueyll, 20 ab los pèls blancs, larchs e no pentinats, ab los uylls flameyants, abrigat de un mantell fort sutza e romput. Lo qual, ab una petita barcha, passe les ànimas de la altre part, metent aquellas dins la dita barcha per força, e cridant: "Passats, ànimes, a les tenebres infernals, e hont soffarrets fret e calor inextimable, e no hayats 25 speranse de veure jamay lo cel." E a penes ne ha passade una barchada, lexa-la a la riba entre molta sutzura; e encontinent torna a altra, e yamés no cessa. Prop la dita riba ha una molt gran caverna, la porta de la qual guarda Cerberus, qui ha tres caps de ca, e ab grans ladraments espanta, turmenta e davora tot 30 ço que devant li ve.
- »E assí comensa hom de intrar en infern, en lo qual, ha diverses habitacions, ceperades les unas de las altres. En la primera stan les ànimes dels infants, e generalment de tota persona que no hage resabut babtisma, posat que hage ben viscut en lo món. 35 E no sofferen pena alguna, sinó tant solament gran tristor com no poden ne speren haver salvació. E assí stan los gentils philòsoffs e poetas, e los bons cavallers e aquells qui han trobades arts e les han divulgades, e han aprofitat a molts en lo món, entre los quals stam Tirèsias e yo, e no'n podem exir jamay, sinó quant Déu ho 40 ordona, e puyt tornam-hi. No't pens, però, que aquells qui són condemnats a infern ne hisquen sinó en quant esguarde mutació de loch, no pas mutació de pena; car aquella nulltemps no'ls desempara. Los sancts pares, emperò, qui après la passió de aquell

ver Déu e hom que tu adores foren trobats per Ell en la primera
45 habitació de infern en què Tirèsias e jo som, no creegas ésser a
aquesta lley subjugats, car despuys que'n exiren nulltemps hi són
tornats.

»En altre habitació està Minos, molt cruel e terribla jutya, lo
qual examina los demèrits de las ànimas après que'ls ha fet aquí
50 devant ell confessar lurs delictas; puy's remetent-les a Radamantus
que'ls dó la sentència que merexen. En altre està lo dit Radaman-
tus, qui les ànimas a ell ramesas jutya, atesos lurs crims e delictas;
e donada per ell la sentència, encontinent aquelles, axí com sageta
volants, partints de aquí van al loch hon són dampnades.

55 »E a la excide de aquesta habitació troba hom un camí fort as-
pre, per lo qual, passant dejús lo gran palau de Plutó, subirà prín-
cep infernal, va hom als pus pregons e terribles inferns, hon ha
primerament una gran ciutat circuide de tres murs fort alts e de
60 un riu fogayant apellat Fflegeton. E ha-hi un molt gran portal, les
colones del qual són de diamant, e sobra aquellas sta una torra de
ferra fort alta, devant la qual seu Thesifone, ab vestadura sangon-
nosa; e vetlant continuament, bat les ànimas cruelment, ensemps
ab les germanes suas que dessús has oïdes, ab les serpens que'ls
pengen per los caps avall a manera de cabells. E ensemps ab
65 Eacus, molt cruel jutge, porten a exegució la sentència que a les
ditas ànimas haurà donada lo dit Radamantus; e aquí són punides
les ànimas de lurs peccats particularment, cascunes segons lurs
crims que vivent havian comesos

»A la intrada de la qual ciutat sta Megera, molt cruel e terribla,
70 que a aquelles dóna ço que merexen. Los argullosos són gitats e tur-
mentats en lo pus pregon loch que'y és, entre molt gel e sutzura
que'ls cobra tots, exceptat lurs cares, de las quals hixen espessas
flammas de foch. Los luxuriosos són turmentats per voltors qui in-
cessantment mengen lurs fetges immortals, los quals, après que són
75 quax menyats e destruits, tomen renéxer, e molts porchs, sutzas e
fort pudents, stan-los entorn, lapant lurs bochas e cuxas. Los avari-
ciosos e aquells qui han maltractat lurs pares, freres e servidors,
e qui de lurs riquesas no han volguda fer part a lurs parents e
amichs, e han seguit guerras injustes e enganat lurs senyors, tenen
80 devant viandes reyalment e meravellosa aparellades, e Megera, seent
en un lit sollemplament parat, vede als dessús dits ab gran rigor
pendre de la dita vianda, de la qual se desigen molt sadollar; puy's
dóne'ls a beura, ab gran vexells, aur fus bullent qui'ls hix enconti-
nent per la pus jusana part del cors. Los golosos mengen lurs mem-
85 bres fort glotament, e puy's giten per la bocha ço que han menyat,
e encontinent tomen-ho menyar. Los irosos corren amunt e avall
com a rabiosos e baten cruelment si mateys e aquells qui entorn los
stan. Los enveyosos giten veri fort pudent per la bocha, puy's tomen-
lo beure, e stan fort magras e descolorits, ab los ulls grochs e ploro-
90 sos. Los perarosos sehen en cadiras clavades de claus fort larchs e
spessos e entorn de aquells ha gran foch qui'ls fa moure continua-
ment e dóne'ls per la cara neu e gran tempesta de vent e de ayga
gelada.

repetit suoque premitur exemplo nocens:
uidi cruentos carcere includi duces
et impotentis terga plebeia manu
scindi tyranni. quisquis est placide potens
dominusque uitae seruat innocuas manus 740
et incurrentum mitis imperium regit
animoque parcit, longa permensus diu
felicis aevi spatia uel caelum petit
uel laeta fellic nemoris Elysii loca,
iudex futurus. sanguine humano abstine 745
quicumque regnas: scelera taxantur modo
maiore uestra. AM. Certus inclusos tenet
locus nocentes? utque fert fama, impios
supplicia uinclis saeua perpetuis domant?
TH. Rapitur uolucris tortus Ixion rota; 750
ceruice saxum grande Sisyphia sedet;
in amne medio faucibus siccis senex
sectatur undas, alluit mentum latex,
fidemque cum iam saepe decepto dedit,
perit unda in ore; poma destituunt famem. 755
praebet uolucris Tityos aeternas dapes
urnasque frustra Danaides plenas gerunt;
errant furentes impiae Cadmeides
terretque mensas auida Phineas auis.
AM. Nunc ede nati nobilem pugnam mei.
760 patri uolentis munus an spoliū refert?
TH. Ferale tardis imminet saxum uadis,
stupente ubi unda segne torpescit fretum.
hunc seruat amnem cultu et aspectu horridus
pavidosque manes squalidus gestat senex.
765 impexa pendet barba, deformem sinum
nodus coerces, concauae lucent genae;
regit ipse longo portitor conto ratem.
hic onere uacuuus litori puppem applicans
repetebat umbras; poscit Alcides uiam
770 cedente turba; dirus exclamat Charon:
'quo pergis, audax? siste properantem gradum.'
non passus ullas natus Alcmēna moras
ipso coactum nauitam conto domat
scanditque puppem. cumba populorum capax 775
succubuit uni; sidit et grauior ratis
utrimque Lethen latere titubanti bibit.
tunc uicta trepidant monstra, Centauri truces
Lapithaeque multo in bella succensi mero;
780 Stygiae paludis ultimos quaerens sinus
fecunda mergit capita Lemaeus labor.
Post haec auari Ditis apparet domus:
hic saeuus umbras terreat Stygius canis,
qui trina iusto capita concutiens sono
785 regnum tuetur, sordidum tabo caput
lambunt colubrae, uiperis horrent iubae

»Part assò, alguns roden rochas molt grans ab lurs caps inces-
 95 santment, per tal com són stats reveladors de secrets e han anganats,
 robats e morts aquells qui en ells se fiaven. Altres són portats entorn
 en grans rodes e pugen amunt e devalen contínuament, per tal com
 són stats ambiciosos. Altres jahen dejús grans rochas e són greument
 premuts per aquelles, cridants altament: "Aprents de fer justícia
 100 e de no menysprear Déus." Aquí stan semblantment aquells qui
 han trahida la pàtria e la han subjugada a tirans, o per peccúnia han
 ordonades e retractades leys, ordinacions e statuts no degudament,
 e qui han jagut carnalment ab lurs fillas e cosines. Altres meten
 continuament ayga en vexells qui no han fons, e cuyden-los complir
 101 e treballen en va e no poden, per tal com han desiyat mort d'altra
 e anelat a aquella, jatsia no hagen pugut lur desig complir. Altres
 van com a horats e furiosos, corrent e cridant contínuament, per tal
 com per complir llur foll voler mataren lurs fills. Altres són çechs e
 sens uylls, e tenen devant taules ben parades ab molta bona vianda,
 105 e vénen arpies, que són oçells ab cares de donzellas e ab peus de
 guall, que los leven les viandes devant e puyt ensutzen-los les taules,
 per tal com vivent exorbaren e maltractaren lurs fills per complaire
 a lurs mullers, madrastrs, de aquells.

»Mas, çquèns cal tenir temps en assò? Vull que sàpias que si
 110 era possible que cent anys no nos poguéssim rahonar tu e jo contínuament
 de aquesta matèria, no't poria exprimir les penes que en infern
 sofferen los condempnats.»

—Cosas novas e nulltemps per mi oïdas has dit —responguí
 jo—, les quals me han axí alegrat com la claredat a aquells qui
 115 són en tenebres, e repòs als cansats. Solament me occoren tres dub-
 tas de què'm volria certificar, si auig no't era. Oït e lest he molts
 vegades ésser purgatori e paradís: volria saber què són e en qual
 part. No res menys, si les cosas que m'as ditas de infern són axí a
 la letra com has dit, car oït he molts cosas que semblen més poèti-
 120 cas que existents en fet. *Encare més, si lo foch e lo gel que són en
 infern són u o molts, car dit has que diversas habitacions e penas
 hi ha. E perdone'm si hi ajust lo quart, car desig de saber me'n
 força: si infern és sobra o dejús terra.*

—De purgatori e paradís —dix ell— no't sabria dir noves,
 125 car nulltemps hi fuy. Per la pena que ton senyor, qui assí és present,
 soffer, pots haver clara conaxensa què és purgatori. Paradís no en-
 tén que sia als sinó veure Déu e haver compliment de subirà bé, lo
 qual yo no sper veura ne haver jamay, solament per tal com doné
 fe a pluralitat de déus. No haver resebut baptesma no'm ha condemp-
 130 nat, car no ere manat encara. Demanat has més, a mon parer, si
 les cosas que't he ditas de infern són en la forma que has oït. Sà-
 pias que hoc. Diràs per ventura: "Hoc, mas dir que en infern sien
 Cerberus, Minos, Radamantus, Megera, Tesifone, Plutó, Caron e
 molts altres que has nomenats, cosa poètica és, e no és hom tengut
 135 creure que axí sia, car los poetas han parlat ab integuments e figu-
 ras, dins la escorxa de las quals se amaga als que no dien expressa-
 ment." E jo't dich que ells no'u han dit debades; emperò si volràs
 lo teu enginy despertar en proffundament entendre aquells qui
 de aquesta matèria han tractat, veuràs que jo't dich veritat. De una cosa

longusque torta sibilat cauda draco.
 par ira formæ: sensit ut motus pedum,
 attollit hirtas angue uibrato comas
 75 missumque captat aure subrecta sonum,
 sentire et umbras solitus. ut propior stetit
 Ioue natus antro, sedit incertus canis
 leuiterque timuit - ecce latratu graui
 loca muta terret; sibilat totos minax
 79 serpens per armos. uocis horrendae fragor
 per ora missus terna felices quoque
 exterret umbras. soluit a laeua ferus
 tunc ipse rictus et Cleonaeum caput
 opponit ac se tegmine ingenti clepit,
 uictrice magnum dextera robur gerens.
 88 huc nunc et illuc uerbere assiduo rotat,
 ingeminat ictus. domitus infregit minas
 et cuncta lassus capita summisit canis
 antroque toto cessit. extimuit sedens
 80 uterque solio dominus et duci iubet;
 me quoque petenti munus Alcidae dedit.
 Tum grauia monstri colla permulcens manu
 adamante texto uincit; oblitus sui
 custos opaci peruigil regni canis
 componit aures timidus et patiens trahi
 81 erumque fassus, ore summisso obsequens,
 utrumque cauda pulsat anguifera latus.
 Postquam est ad oras Taenari uentum et nitor
 percussit oculos lucis ignotae, nouos
 81 resumit animos uictus et uastas furens
 quassat catenas; paene uictorem abstulit
 pronumque retro uexit et mouit gradu.
 tunc et meas respexit Alcides manus;
 geminis uterque uiribus tractum canem
 82 ira furem et bella temptantem inrita
 intulimus orbi. uidit ut clarum diem
 et pura nitidi spatia conspexit poli,
 [oborta nox est, lumina in terram dedit]
 compressit oculos et diem inuisum expulit
 82 aciemque retro flexit atque omni petit
 ceruice terram; tum sub Herculeas caput
 abscondit umbras. Densa sed laeto uenit
 clamore turba frontibus laurum gerens
 magnique meritas Herculis laudes canit.

140 solament te avisaré al present: sàpies que los prínceps de infern e
 aquells que dessús he anomenats qui donen penas a altres, són demon-
 nis, e los pacients aquellas són ànimas de alguns qui vivent havian
 mal obrat en lo món. Los philòsoffs e poetas gentils han axí nome-
 nats los demonis dessús dits, e no sens gran causa, la qual seria longa
 145 exprimir e no és de la present especulació. Apella'ls tu com te vol-
 ràs, car ben saps que segons la diversitat dels lengatges cascuna cosa
 és nomenada en diverses maneres e segons lo plaer e voler de aquell
 qui lo nom lus imposà. Bé't certiffich de una cosa: que per molt
 que'y aprims lo teu enginy, no'ls nomeneràs, atesa lur propietat e
 150 manera, tant pròpiament com han los philòsoffs e poetas dessús
 dits. Més avant has demanat si lo foch o lo gel del infern són hu o
 molts, e si infern és sobre o dejús terra. ¿Vols-me demanar àls, o no?
 —Quant a present —diguí yo— no vull àls demanar. Respon,
 si't plaurà, a assò.

155 —No'y vuy respondre —dix ell — car no cal. ¿E per què't
 fenys pus ignoscent que no és? Lexa aytals interrogacions a hòmens
 il·literats, rudes e no savis.

—En lo nombre de aqueys reput ésser —diguí yo.

—No has mostrat que ho sias —dix ell— en lo rahonament
 160 que has hagut ab ton senyor e ab mi.

Ladonchs Tirèsias se pres a riura, e murmurant un poch, tantost
 callà. E yo dressé les oreyllas vers ell, e no poguí àls oyr sinó:
 —Anit veurem qui és savi o no.

E yo, cobeyant saber per què ho havia dit, dissimulé-ho haver
 165 oyt; e com pus graciosament puguí, diguí a Orfeu:

—Plàcie't certifficar-me breument de assò que't he demanat.

—Tant breu —dix ell— t'o diré, que no poré pus. *Lo foch de
 infern hu és, e lo gel, substancialment, e turmenta cascú segons
 la qualitat del delicta que haurà comès, mas diversament, axí com fa
 170 lo sol en lo món, qui a tots gita ardor, mas no la senten cascuns en
 una manera. Si infern és sobre o dejús de terra, ¿què'm ho cal repli-
 car? Ja't he dit dessús, si't recorde, que dejús terra és, e no sens
 rahó, que les ànimas fexugas per vicis, no poden tornar al cel, d'on
 són vengudes, per lo gran càrrech que porten. Cové-los, donchs, na-
 175 turalment que caygan en lo centre de la terra, axí com a loch a ellas
 apropiat. Més encare: bé saps tu que Déu és subirana bonesa, e los
 peccadors són axí fets mals per los peccats, que necessari és que
 sien superlativament remoguts e lunyats de Déu, axí com de lur
 contrari. E tothom creu, e axí és, que Déu està en lo cel, e no és
 180 alguna part pus luny del cel que'l centre de la terra. Cové, donchs,
 que en aquell, axí com a pus luyat e remogut de Déu, soffiren la
 pena que merexen.*

—Bé'm recorda — diguí yo— que dit havias que en una fort
 alta montanya ere la intrade de infern, e que hi havia grans caver-
 185 nas e concavitats; mas yo creya que no devallassen tro al centre de
 la terra, sinó que exissen en qualque part del món, axí com fan mol-
 tas altres concavitats.

—Hage prou durat —dix Tirèsias— aquex parlament, car
 d'altra matèria havem a tractar abans que'y ch partiscam, e no havem
 190 temps.

E encontinent Orfeu callà, e yo, axí com aquell qui havia gran desig de oyr ço que dir-me devia, pregué'l instantment que-m volgués acabar ço que-m havia comensat explicar dessús.

3. EL MÉS ENLLÀ DE VIRGILI, A SÈNECA, A SANT GREGORI

L'aïllament de determinades *auctoritates* represes literalment en la composició d'una obra vulgar de la baixa Edat Mitjana és el primer pas per a una valoració cultural i estètica de la labor del seu redactor.¹ Sembla evident que el primer pas ha de ser examinar la recepció de l'*auctoritas*, antiga o moderna; en l'ambient de l'escriptor tardomedieval que faci al cas i en la seva consideració particular.

Les tragèdies de Sèneca no han estat traduïdes modernament al català; aquesta manca d'interès dels intel·lectuals moderns contrasta amb el favor de què van gaudir antigament. En tenim, com és sabut, una versió del segle XIV, conservada en un bon nombre de manuscrits medievals i publicada per Gutiérrez del Caño a principis de segle. Dintre de poc podrem llegir una edició crítica d'aquesta versió senequiana, falsament atribuïda a un Vilaregut, a les pàgines de la col·lecció «Els Nostres Clàssics», a cura del professor de la Universitat Jaume I de Castelló, Tomàs Martínez.² De moment, puc dir que l'original senequià que va fer servir Metge no sembla tenir res a veure amb l'esmentada traducció, la qual incorpora, en el cas de l'*Hercules furens*, les glosses del dominicà Nicolau Trevet, absents del tot, pel que he pogut comprovar, de la imitació present a *Lo Somni*.³

L'*Hercules furens* és l'esgarrifosa història de la venjança de Juno contra una de les infidelitats del seu olímpic marit; la que va donar

1. Cal assumir que tenim molt poca tradició en l'anàlisi seriosa d'aquesta mena d'operacions. La presència massiva de textos de Corella en el *Tirant lo Blanc* (Hauf, en premsa), per exemple, és la primera constatació en el terreny que ens ocupa que ha estat acceptada per tothom com una adquisició crítica destinada a presidir els judicis literaris sobre l'obra de Martorell; vegeu el plantejament de Riquer a Martorell 1990, XXXV-XLVI.

2. El fet d'haver format part del Tribunal que va aprovar amb la màxima qualificació la tesi del professor Martínez sobre el Sèneca català medieval em va brindar l'ocasió de detectar la relació de fonts que ara comento: que Tomàs Martínez rebí el reconeixement que mereix.

3. En espera de l'edició d'«Els Nostres Clàssics» esmentada, vegeu Martínez, 1991.

lloc al naixement del semidéu Hèrcules, fill d'Alcmena, muller d'Amfitrió. Com és sabut, Juno tria per al fill de Júpiter i de la mortal el pitjor càstig que pot rebre un home, la pèrdua de la raó. Hèrcules s'ha casat amb Mègera i n'ha tingut dos fills en el moment en què rep l'encàrrec de baixar a l'infern a encadenar Cerberus. Durant la seva absència, el traïdor Licos s'apodera de les seves terres d'Argos i està a punt d'obligar Mègera a unes noces forçades; però Hèrcules torna en el moment just per impedir-ho. La tragèdia esclata quan l'heroi, obnubilat per la deessa madrastra, no pot aturar la fúria destructiva després d'haver degollat l'enemic Licos i assassina absurdament la dona i els fills. Quan Hèrcules torna en si del fatídic ram de follia, cau en la més espantosa de les desesperacions: si el crim és de la madrastra i l'heroi no hi té culpa, el dol és tot seu (vv. 1200-1201).

En el curs dels diàlegs que constitueixen aquesta peça dramàtica, Sèneca reserva un petit espai per a evocar l'anada recent d'Hèrcules al més enllà: es tracta dels versos 650-829, que ens presenten una seqüència de preguntes i respostes entre Amfitrió, el pare putatiu d'Hèrcules, i Teseu, el seu company en l'agosarat viatge. Mentre Teseu satisfà l'àvida curiositat d'Amfitrió, l'heroi és fora de l'escena, imposant una sangonosa justícia.

Si comparem la descripció de l'infern del llibre VI de l'*Eneida*, al qual la nostra tradició crítica havia atribuït desde començaments de segle l'origen del fragment de Metge que ens ocupa, amb aquest breu parèntesi senequià que evoca el mateix tema mitològic, podem detectar una diferència de to substancial. L'infern de Virgili vol crear un clima d'espant sagrat, que agermani el món del déus i el de la glòria d'una Roma futura. La Sibila ensinistra Eneas perquè estigui a l'alçada de les circumstàncies i el condueix entre els difunts cap a la revelació del seu destí de fundador d'imperis. Per això mateix, la sort horrenda dels grans damnats de la ciutat de Dis no té un paper central. La Sibila n'allunya l'heroi per abreujar el camí que porta als dolços Camps Elisis, on Anquises li farà veure les ànimes dels seus descendents futurs a l'altra riba del Leteu, un riu que, cal parar-hi esment, és situat per Virgili al capdavant de l'infern i no a l'entrada, com en Sèneca i Metge.

A l'*Hercules furens* l'infern és sobretot un indret d'horror i sofrença. Les preguntes d'Amfitrió obliguen Teseu a recordar coses

que voldria oblidar i, en efecte, ha de precisar com les terres inferiors són estèrils i ermes, més espantoses que la mort mateixa (v. 706). També explica, sol·licitat pel pare putatiu del seu amic, que el pes de la justícia estassa pels segles dels segles els violents i els prevaricadors. Les preguntes d'Amfitrió giren insistentment sobre aquest punt i Teseu es complau explicant que la pena per als crims comesos en vida és una realitat implacable (especialment vv. 727-739). No hi ha dubte que la presentació senequiana d'un infern de pena, és més fàcilment cristianitzable que no pas l'atmosfera relativament serena que es respira al cant VI de l'*Eneida*. Això no exclou, naturalment, que algun vers de Virgili no es pugui filtrar en la prosa de Metge: la tradició de manllevar fórmules virgilianes entre els homes cultes del nostre país remunta, comptant curt, als temps de l'abat Oliba.⁴

La cristianització de les fabulacions paganes sobre l'infern ja havia estat sancionada en la tradició cultural occidental cent anys abans de Metge en una obra de l'ambició de la *Divina Comedia*, on apareixen, posem per cas, els rius infernals, el barquer Caront, la ciutat de Dis o jutges mitològics, com ara Minos i Radamant. A Badia 1988, 102-105, ja vaig discutir el valor doctrinal de les «poètiques ficcions» infernals dels grans escriptors pagans, les quals omplen, per als literats cultes de la baixa Edat Mitjana el buit imaginatiu de la patristica a propòsit de la geografia del més enllà.⁵

Els capítols 43 (42) - 44 (44) del llibre IV dels *Diàlegs* de sant Gregori, són una mostra excel·lent del buit imaginatiu al·ludit, i, com que Metge en pren manlleus literals, convé de repassar-ne el text. En aquest cas segueixo la versió medieval del segle XIII d'«Els Nostres Clàssics».⁶

4. Junyent, 1992, 306-307. No em sembla prudent començar amb sant Pacià, que va escriure encara sota l'imperi.

5. Als pares de l'Església, educats encara a l'escola romana amb l'*Eneida*, els repugnava de barrejar el profà i el sacre en aquest punt; vegeu Badia, 1988, *loc. cit.*

6. Copio el final del capítol 42 i tot el 43 i el 44 d'aquesta edició, que corresponen als 43-45 de la versió llatina de la Fundació Bernat Metge.

XLII (43)

[...]

- 1 *Pere*: Pens-me ço que dius, e per aquesta rahó són forçat a aver paor no tan solament dels peccats que conech, ans ho he d'aquells que no conech. *Mas prech-te que'm digues en quin loch devem creure ésser infern: si és dejús terra o desobre terra.*

XLIII (44)

- En qual loc devem creure que sia infern *Gregori*. D'aquesta cosa no gos bé terminar leugerament. Molts foren qui's cuydaven que infern sia en alguna partida de la terra. Altres n'i à qui's cuyden que sia jus terra. Emperò, d'açò pot ésser dupte: si per açò és appellat infern, per ço con jau desots terra; açò és, la terra que està dejús en comparació del cel. E açò fa a allò que diu lo Psalmista: «Tu, Senyor, as deliurada la mia ànima de l'infern jusà»; e axí, que l'infern subirà sia la terra, e'l jusà sia desots la terra. E la veu de sent Johan s'acorda a açò, lo qual, quant ach vist lo libre segellat de vi segells, e no fo trobat null hom qui fos digne d'obrir lo libre, ne en lo cel, ne en la terra, ne sots la terra, qui fos trobat digne de desligar los vi sagells d'aquell. E segueix-se après: «E yo plorava molt».

- Lo qual, emperò, libre après deu ésser ubert per lo leó del trip de Judà. E'n lo qual libre és significada la sancta Scriptura, lo qual lo nostre Redemptor obrí; lo qual fet, hom murén ressucità, e, muntan en lo cel, obrí e manifestà tots los secrets que eren en ella. E nengú en lo cell no és trobat de obrir lo libre que'n sia digne, ne àngel; ne en la terra hom vivent en cors; ne nengú desots terra fo trobat digne. Car ne ànima despullada de cors no pogren a nós obrir los secrets de la sancta Scriptura, sinó lo Salvador. Cor, donchs, a obrir lo libre no sia trobat alcun jus terra digne, *no veig que res contrast que no dejam creure que infern no sia sots terra.*

Pere. *Prech-te que'm digues si devem creure que'l foch sia solament I en tót infern, ho si, segons la diversitat dels peccats, són les diversitats dels turments e dels cremaments.*

XLIV (45)

- 25 Si en infern ha i foc ho diverses focs *Gregori*. *Lo foch d'infern, Pere, I és, mas emperò no crema en I.^a guissa tots los peccadors. Cascun sentirà pena segons la colpa. Con, enaxí con en aquest món molts estan jus I sol, emperò no senten tots egualment l'ardor del sol, cor la I congoxa més que l'altre, enaxí és en infern, que la manera de sentir la ardor del foch és diversa segons la diversitat dels peccats. Fa là ço que fa ací,*
- 30 *diversitats dels corses, enaxí que no agen foch dessemblant, e emperò aquells meteixs sengles dessemblantment crema. Pere*. *Prech-te que'm digues si tots temps cremaran.*

Tot el llibre IV dels *Diàlegs* de sant Gregori està destinat a debellar l'actitud dels incrèduls des de la posició de la fe ortodoxa, que creu en les ànimes espirituals i en el més enllà de pena i de glòria, i per això tots sabem que és una de les fonts de *Lo Somni*, sobretot del llibre I: Llegir comparativament Metge i sant Gregori dona la mesura exacta de la malícia insinuant del català (Badia 1988, 93-94). En el nostre fragment les dues preguntes de Pere, a propòsit

de la localització de l'infern, a sota o a sobre de la terra, i de la unitat o multiplicitat dels instruments de tortura dels damnats, represes per un Bernat que «es feny pus ignoscent que no és» (línia 156) serveixen per sancionar la validesa doctrinal de les fabulacions poètiques (Orfeu, Eneas o Hèrcules via Ovidi, Virgili o Sèneca). Si els «poetes» fabulen sant Gregori exposa la veritat.

4. ESCRIURE, COMPONDRE, ORDENAR, TRASLLADAR, FABULAR

Heus ací un resum dels manlleus, manipulacions i dislocacions presents en el text de Metge i controlables a partir de la literalitat. Les línies 1-8 de Metge procedeixen dels versos 650-651, 662-669, 673-675 i 678-679 de Sèneca. Es pot observar que els fragments en rodona de Metge formen part de l'adaptació de la versió reduïda de Sèneca a les necessitats del nou text.

La línia 9 de Metge remet als versos 679-682 de Sèneca. La digressió del català sobre els efectes de les aigües del Leteu, a les línies 9-11, pot ser vist com una ampliació del lacònic «demitque curas» de Sèneca. Les línies 11-16 de Metge depenen dels versos 686-696. Les 17-25, dels versos 709-716, combinats amb els 762-772 de Sèneca. L'aparició del barquer Caront pot contenir també un record dels versos III, 84-87 de l'*Inferno* de Dante, tal com assenyala Riquer 1959, 271.

Les línies 25-30 de Metge no són en Sèneca; es tracta de la descripció de l'ofici del barquer infernal; poden venir d'una glossa al text de Sèneca o d'un record combinat de Dante i de Virgili (Riquer 1959, 269). Les línies 31-47, que descriuen l'antiinfern i els llimbs i serveixen per justificar l'estança ultraterrena dels interlocutors de Metge, són una clara imitació dantesca, no pas en la forma concreta, sinó el sentit global: el Virgili de Dante també és un dels «gentils philosophs e poetas», segons s'explica a *Inferno*, IV, 73 i ss.

Les línies 47-54 remetent als versos 731-735, amb la corresponent ampliació dantesca.⁷ Les línies 55-68 de Metge presenten la ciutat de Dis, el «palau de Plutó», que en el text de Sèneca és al·ludit

7. Noteu que Sèneca aprofita l'ocasió per maleir els tirans sanguinaris (vv. 737-747), un tema que no tenia res a veure amb les circumstàncies de Metge i molt, en canvi, amb les del preceptor de Neró.

als versos 715-722. En aquest fragment es perd la literalitat del manlleu perquè Metge hibrida el text senequià amb records dantescos i virgilians, tal com assenyala Riquer 1959, 272: «subito et sub rupe sinistra.... seruat noctesque diesque» (*Eneida*, VI, 548-556). A la línia 65 apareix el tercer jutge infernal, Eacus, el «Thetidis... socer» del v. 734 de Sèneca.

Les línies 69-93 descriuen el càstig per a cada un dels set vicis capitals: es tracta d'una cristianització de les penes infernals que pot haver estat suggerida en part, com veurem més avall, per les glosses d'algun manuscrit medieval de l'*Hercules furens*. Les línies 94-108 contenen una nova llista de cinc penes infligides a condemnats sense esmentar els noms dels culpables punts. És fàcil de reconèixer alguns dels set exemples de pecadors dels vv. 750-759 de Sèneca: les Danaïdes omplint els cistells d'aigua, Finees i les arpies que s'embruten sobre la taula parada. Metge treballa novament sobre records dantescos i virgilians, ja que és clar que la línia 94 i següents depenen, com diu Riquer 1959, 274, dels versos VI, 602 (616) - 624 de l'*Eneida* («Saxum ingens uoluunt alii, radiisque rotarum.... Hic thalamum inuasit natae uetitosque hymenaeos»).

Les línies 108-112 justifiquen la interrupció del report d'Orfeu i no responen a cap font. També són redactades de cap i de nou en gran part les 113-124, que introdueixen quatre preguntes de Bernat; les dues primeres tenen a veure amb el més enllà dels justos i amb el valor doctrinal de les ficcions dels poetes, les altres dues són preses dels capítols de sant Gregori transcrits més amunt. Les línies 125-152 contenen nocions de doctrina cristiana sobre el més enllà de la glòria i sobre la interpretació «ortodoxa» de les ficcions dels poetes.⁸ Les línies 153-167 reporten un breu diàleg a tres bandes entre Orfeu, Tirèsias i Bernat, que es vol fer passar per ingenu. Les línies 167-173 són la primera part de la resposta d'Orfeu a les dues darreres preguntes de Metge i procedeixen de sant Gregori (vegeu-ne línies 36-42 i 44-49). En canvi, el que segueix a les línies 173-182 és doctrina dantesca resumida (el pes dels pecats allunya les

8. Riquer 1959, 276-277, relaciona justament aquestes idees sobre la fabulació i la seva interpretació cristiana per sota d'«escorxes» i «integuments» amb textos molt coneguts de Macrobi i de Boccaccio. Més que de manlleus literals es tracta de definir la validesa de les «poètiques ficcions», una qüestió que va tenir defensors i detractors a les lletres catalanes del xv (Badia, 1988, 102-105 i 157-170).

ànimes dels dolents de Déu i les concentra al centre de la terra). Les línies 183-197 contenen una observació impertinent de Metge a propòsit de la natura purament física i material de les coves. Les restants, fins a la 193, reporten la intervenció irada de Tirèsias contra les reticències de Metge i anuncien la fi del discurs d'Orfeu, en contra de la voluntat del jo narrador.

La moralització sobre els set pecats capitals que trobem a les línies 69-93 té alguna mena de relació amb el text de Sèneca: allí on l'escriptor antic enumera set exemples de crims castigats amb penes d'horror inigualable (Hixió, Sísif, Tàntal, Tició, les cinquanta Danaïdes, les filles de Cadmo i Finees, vv. 750-759), el text català desgrana els vicis del septenari canònic: orgull, luxúria, avarícia, gola, ira, enveja i peresa. Per dur a terme aquesta operació, Metge o la seva font interposada llegien Sèneca sota el prisma cristià que, com dèiem, troba en la *Comèdia* la seva formulació literària més prestigiosa.

L'*Hercules furens* s'ha conservat tot sol al manuscrit 632 de la Biblioteca de Catalunya.⁹ Aquest manuscrit fragmentari en pergamí, de 24 folis, copiat al segle xv, presenta el text íntegre de Sèneca fins al v. 1236 i va compendiat per una munió de glosses interlinials i marginals, que poden ajudar a entendre la gènesi de nous textos literaris vulgars a partir d'una obra antiga. Així, doncs, la nota marginal que acompanya el v. 752 de Sèneca, que al·ludeix al suplici de Tàntal, aclareix que el delicte comès per aquest ve del fet que «dedit filium ad comedendum propter *avaritiam*». L'esment d'aquesta tara moral es pot posar en relació amb la transformació dels set condemnats de Sèneca en els set vicis, sobretot si tenim present que entre els versos 729 i 730 («tam sera reddit iura et oblitos sui/sceleris nocentes debitas penas dare?») apareix un comentari interlinial a propòsit de «nocentes», que és traduït per «homines peccatores». La voluntat del glossador de posar de manifest tot allò que en el més enllà senequià remetí al just càstig dels pecats es manifesta

9. No és aquest el lloc d'obrir una enquesta sobre la presència de les *Tragèdies* de Sèneca en els inventaris i en les biblioteques medievals de la Corona d'Aragó. A Badia 1988, 171-180 parlo de l'ús que Corella fa de les *Troades* senequianes; evidentment hi ha molt més a dir.

també de forma gràfica: una maneta assenyala, per exemple, el vers 735, «quod quisque fecit, patitur».¹⁰

Les observacions recollides al llarg d'aquest darrer apartat mostren com la composició literària és per a Bernat Metge un delicat i intel·ligent exercici de marqueteria.¹¹ No em sembla el moment d'extreure conclusions que vagin més enllà d'aquest fet en ell mateix. Per això crec que convé treballar seriosament en el terreny de la teoria literària dels escriptors nostrats de la baixa Edat Mitjana.¹² La distància que separa un *auctor* d'un *compiler* en la ment d'un intel·lectual tardomedieval, posem per cas, no té res a veure amb la que tenim al cap els lectors de les acaballes del segle xx.

Jaume Domènec i Francesc Eiximenis són, avui dia, «autors» antics de les lletres catalanes, «autors doctrinals», i sabem perfectament que no feien altra cosa que «retallar i enganxar» *auctoritates* historiogràfiques o escolàstiques per tal de produir els seus *Compendis* i els seus *Crestians*. Un home del segle xv, no els hauria vist mai com a «autors-creadors», entre altres coses perquè ordenar una compilació era una comesa d'alta rendibilitat i prestigi intel·lectual; d'altra banda, si el resultat de la compilació-reelaboració era redactat en llengua vulgar, hi intervenia el mecanisme de la traducció. Traduir era alguna cosa més que passar un text d'una llengua a una altra; el traductor també adapta, refà i manipula des del punt de vista dels continguts, al servei d'una operació intel·lectual que eleva la llengua vulgar a la categoria de llengua de cultura (Copeland 1991).

Bernat Metge i Joanot Martorell compilen, ordenen, tradueixen i manipulen, com Domènec i Eiximenis però, a més, fabulen pel seu compte, com els antics, o es permeten d'insinuar nocions que no sempre són rigorosament ortodoxes. Per a nosaltres són «autors» de les antigues lletres catalanes, «autors de literatura»; per això els

10. Un estudi sistemàtic de l'aparat de glosses dels manuscrits clàssics d'àrea catalana segurament donaria alguna sorpresa. Pel que fa a la relació d'un altre condemnat de la sèrie de l'*Hercules furens*, Tició, amb el pecat de luxúria i el poema XIII de March, remeto a Badia 1993, 189-90. En alguna altra banda donarem raó de la collita d'aclariments del text del *Curtial* i *Güelfa* que proporciona un exercici d'anàlisi com l'esmentat.

11. Això és especialment evident en l'evocació literària de l'infem dintre de la tradició culta occidental, perquè és un tema especialment ric de materials literaris, almenys des dels temps de la *nekia* homèrica.

12. El punt de referència són llibres com Minnis 1988; Minnis Scott, Wallace 1988 o Weiss 1990.

exigim que siguin originals i fins fa poc ens escandalitzàvem si els trobàvem «copiant d'amagatotis». Que la composició literària a la baixa Edat Mitjana és una operació, d'orientació tendencialment ètica, que separa un material de construcció preexistent d'un producte elaborat és un postulat tan general que difícilment trobaríem algú que no el compartís, des de John Gower a Fernando de Rojas.¹³

13. El model intel·lectual de la *summa* escolàstica afavoreix la noció de la composició d'un text com una operació de compilació-manipulació. D'altra banda, els recanvis culturals proposats pels humanistes italians del xv, que en aquell moment eren a l'avantguarda dels estudis de filologia, també sancionen la *forma mentis* que descrivim: Ciceró i Terenci, per exemple, es van construir com a escriptors «romanitzant» precedents grecs i tothom sap que Virgili és «l'Homer de Roma», fins i tot l'autor del *Curial e Güelfa*.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES:

- BADIA, Lola (1988), *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella*, Barcelona, Quaderns Crema.
- BADIA, Lola (1993), *Tradicció i modernitat. Estudis de cultura literària de la tardor medieval i comentaris d'Ausiàs March*, València-Barcelona, Institut de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- COPELAND, Rita (1991), *Rhetoric, Hermeneutics and Translation in the Middle Ages. Academic Traditions and Vernacular Texts*, Cambridge, Cambridge University Press.
- GREGORI, sant (1931-1968), *Diàlegs*, 2 vols., ed. de Jaume Bofarull i Amadeu J. Soberanas, Barcelona, Barcino, «Els Nostres Clàssics».
- HAUF, Albert (en premsa), «Aspectes de la presència de Joan Roís de Corella en el *Tirant lo Blanc*», *Actes del IX Col·loqui Internacional de l'AILLC a Alacant*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- JUNYENT, Eduard (1992), *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- MARTÍNEZ, Tomàs (1991), *Les traduccions de les tragèdies de Sèneca al català medieval. Edició crítica*, tesi doctoral presentada al Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València.
- MARTORELL, JOANOT (1990), *Tirante el Blanco. Traducció castellana del segle XVI*, ed. de M. de Riquer, Barcelona, Planeta.
- MINNIS, A.J. (1988), *Medieval Theory of Authorship*, Worcester, Wildwood House Ltd.
- MINNIS, A.J., A.B. SCOTT, D. WALLACE (1988), *Medieval Literary Theory and Criticism. c. 1100-c. 1375. The Commentary Tradition*, Oxford, Clarendon Press.
- RIQUER, Martí de (1959), *Obras de Bernat Metge*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- RIQUER, Martí de (1964), *Història de la literatura catalana*, 3 vols., Barcelona, Ariel.
- SENECAE, L. Annaei (1986), *Tragoediae*, ed. d'O. Zwierlein, Oxford, Clarendon Press.
- VIRGILI (1972-1978), *Eneida*, 4 vols., trad. de M. Dolç, Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- WEISS, Julian (1990), *The Poet's Art. Literary Theory in Castile, c. 1400-60*, Oxford, The Society for the Study of Mediaeval Languages and Literatures.